

Мадъабтот

معرفت
MARİFAT

ГАЗЕТАГА ИЛОВА, 1993 ЙИЛ № 4

№ 50 (6560).

УЗБЕКИСТОН ОЛТИН ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ УМУМИЙ ҲАЖМИ ЮЗАСИДАН ДУНЕДА САҚКИЗИНЧИ УРИНДА ВА АҲОЛИ ЖОН БОШИГА ОЛТИН ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЖИҲАТИДАН БЕШИНЧИ УРИНДА ТУРИБДИ. МАМЛАКАТДА ТОПИЛГАН УТТИЗТА ОЛТИН КОНИНИНГ ЖАМИ ЗАҲИРАСИ 4000 ТОННАДАН ОШАДИ. АММО УЛАРНИНГ АТИГИ 10 ТАСИДАН ФОИДАЛАНИЛМОҚДА. УЗБЕК

ОЛТИНИНИНГ СИФАТИ ДУНЕДАГИ ОЛИЙ АНДОЗАЛАРГА МОС ҚЕЛАДИ, ҚЕЙИНГИ ИИГИРМА ИИЛ МОБАЙНИДА УНИНГ СИФАТИ ҲАҚИДА ШИКОЯТ ТУШГАНИ ИҮҚ. СУНГГИ ИҚКИ ИИЛДА ЭСА УЧ МАРТА ХАЛҚАРО СИФАТ СОВРИНИ БИЛАН ТАҚДИРЛАНДИ.

Ислом КАРИМОВ,

Кўз олдимда кечар асрлар,
Кўз-кўз этиб нуқсу чиройин.
Сарсон ўтган неча насллар,
Тополмасдан түғилган жойин.
Америка — сеҳрли диёр,
Ухлар эди Колумб ҳам ҳали.
Денгиз ортин ёритди илк бор,
Берунийнинг ақл машъали.
Колумбда бор аламим маним,
Узбекистон Ватаним маним!
Абдулла ОРИПОВ.



ГЕОГРАФИЯ

МАМЛАКАТ ГЕОГРАФЛАРИГА МУРОЖААТ

Қадрли ҳамкаслар! Мамлакатимизда мустақил таълим тизими яратилимоқда. Шу ўкув йилидан иштимоқ бўнини — таянч (тўқиз йиллик) таълимига ўтиш бўланади. Шу мусносабат билан барча ўкув фанлари, жумлада, география таълимини замон талаблари даражасида ташкил этиши долзарб вазифа бўлиб турибди. Биноабарин, ичча йиллар давомида сабиқ Иттифоқнинг илмий кучлари томонидан барча қилинган барча ўкув-услубий мажмуу (комплекс)ни буткул янгида яратиш ҳаётий заруратдир. Шунин алоҳида таъкидлами керакки, бу ишларни вазифани тез ва соғ, илмий кадрлар ижоннитимиз чекланган бир вазиятда ҳамда ҳодиса таъчилини шаронтида бажаришга тўғри келмоқда. Бош вазифа — мамлакатимиздаги барча географларни сафарбар этиб, уларнинг савъи-ҳаракатларини умумий мақсад сари йўналтиришдан иборат.

Сўнгти йилларда мустақил Ўзбекистон география фанни масалаларини ҳал этишига қизиқувчилар сони тобора ортиб бораётганлиги куонарли, албатта. Чуюнчи, яқин-яқинларгача фақат олий география таълими билан шугууланиб келётган А. Абулқосимов, М. Маматкулов, А. Солиев, А. Рўзиев, Р. Раҳимбеков, П. Баратов, О. Отамирзазев каби профессорлар, И. Абдулганиев, А. Бокиев, Х. Ваҳобов, Р. Пардаев каби доцентлар, З. Акрамов, П.

Ғуломов, Т. Мирзалиев каби фидойилардан ибрат олиб, мактаб географияси томониз ўтиришадарлар. Биз бундай фидойиларниң ватанинварварлик ташабbusларини қўйлаб-қувватлаймиз! Биз бу ўринда вилоят малақа ошириши институтларининг география таълимининг тақомиллашувидан ташкилотчилик ва ижодкорлик курсатиб, кўпчилик назарига тушган К. Баҳромов (Бухоро), Р. Қобиљонов (Жиззах), Б. Сайдов (Хоразм), Х. Нурмуҳамедов (Тошкент вилояти) каби жонкуир методистларга ҳам мурожаат қилиб, уларни янада фаол бўлишга, сафларни янада кенгайтириш ва мустаҳкамлашга давлат этамиз. Ватан табтигини чукур тушумноқ иносон ўзлигини англаш эканлигини унутмайлик!

Биз бугун тинимизиз изланиши ва самарали фаолияти билан ҳурмат қозонган X. Карниева, М. Холматов, Ҳ. Ҳожиҳонова (Тошкент), Р. Валиева (Наманганд), К. Итолимасов, Ш. Иҳтиёрова (Бухоро), Э. Казаков (Хоразм), Х. Ҳакимов (Ангрен), С. Қўйшмоқов, Х. Расулов (Фарғона), Қ. Давлетова (Қорақалпоғистон) каби фаолларнага мурожаат қилимочимиз. Қимматли тажрибаларнингизни мактаб доирасида колиб кетмиаслиги учун, унинг кўпсонали географларнларни мулкига айланishi учун қайтурингиз!

Азиз ҳамкаслар! Едингизда бўлса, «Мактаб географиясини илмий услубий қайта қуриш концепцияси», «Маърифат» газетасида (1992 йил 6-май) эълон қилинган эди. Утган вақт ичда уни амалга ошириш билан борлиқ узоқ муддатта мўлжалланган тадбирлар мажмун яратилди. Шу тадбирлар мажмуга кўра умумий ўрга таълимини барча босқичлари учун географияндан янги дастур, дарсликлар билан бир қаторда методик кўлланмалар, ўкув атласлари, хариталар, слайдлар, днафильмлар, ўкув кинофильмлари, хрестоматик адабиётлар сингари дидактик восита-лар чои этиши режалаштирилган. Иш кўлами шу қадар кенгки, уларни фақат қўлни-қўлга бериб, бир ёқада бош чиқариб ишлаган тақдирдагина муваффақиятли ҳал этиши мумкин.

Келинг, азиз ҳамкаслар, бор куч-ғайратнинг, тажрибамиз ва салоҳиятнинг мустақил Ўзбекистонимизнинг бетакор ва қадимий, янги ва истиборли география таълими тизими яратишга сафарбар этайлик!

РЕСПУБЛИКА ўҚУВ-МЕТОДИКА МАРКАЗИ ҚОШИДАГИ ГЕОГРАФИЯ БУНИЧА ИЛМИЙ-УСЛУБИЙ КЕНГАШ.

МАКТАБ ГЕОГРАФИЯСИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

Ўзбекистон Республикаси нинг «Таълим тўғрисида»ги Конунига мувофиқ 1993—94 ўқув йилидан эътиборан бошлангич мактаблар тўрт йиллик таълимга кўчганилигини инобатга олиб, асосин мактабнинг 5-синфидан бошлаб босқичмабоским тўқиз ўзгаришларни таянч таълимига ўтилади.

Шу муносабат билан «Ўзбекистонда мактаб географиясини илмий-услубий қайта куриш концепцияси»да белгиланган йўналишларни ҳаётга татбиқ этишга киришилди.

Тўқиз ўзгариш мажбурий таянч таълимига ўтилиши айрим фанларнинг таркиби ҳамда ўрганилиши тартибига ўзгаришлар киритди. Бу биринчи наебатда география фанига ҳам тегишилди. Жумладан, шу вақтгача 5-синфда ўрганилган бошлангич мактабнинг «Табиатшунослиқ» курси ўз ўрни (4-синфга илгаригидек (34) соат билан тикланди. 5-синфга эса табиий фанлар туркумидан бўлган «Табииёт» ўқув курси биринчи марта жорий этилмоқда. Бу курс табиий география бошлангич курси учун ажратилган (68) соат ҳисобидан унинг айрим мавзуларига ботаника, физика ва химия курсларида ўрганиладиган тушунча, ҳодиса ва атамаларни ўғун биректириш йўли билан ўрганилади. Аммо унинг дарслигигина эмас, балки дастури ҳам чоп этилмаганини ҳисобга олиб, курснинг дастури ушбу газетада берилди.

6-синфларда ўрганилаётган табиий география бошлангич курси бу ўқув йили ҳам ҳеч қандай ўзгаришсиз, аммо сўнгги бор ўрганилади.

Материклар ва океанлар географияси (7-синф) курсини ихчамлаштириб ўрганиш тавсия этилади. Бунда рус ва соат географларининг кашфиёт-

ларига алоҳида ургу бериш шарт эмас. Уларни жаҳон олим ва сайёхларининг хизматлари қаторида эслатилса кифоя. Амалдаги дарсликлардаги жаҳоннинг турли қисмларида учрайдиган русча жой номларини аниқлаш, билишга давлат қилган маълумотларини қолдириб кетавериш лозим.

Айни вақтда ватанпарварлик ва миллий ўзликни англаш түйгисини қайта тиклашга хизмат қилувчи маълумотлардан унумли фойдаланиш зарур. Туркестонлик авлодларимиз, жаҳонгашта алломаларимизнинг материк ва океанлар тасвиғига алоқадор фаолиятлари, унтилган табаррук номларини муносаби давражада ўргатмоқ лозим. Хусусан, Ал

Хоразмий, Абу Райхон Беруний, Юсуф Ҳос Ҳожиб, Чўқон Валихонов сингари географ сайёхларнинг қадами етган ва идрои этган жойларига алоҳида тўхтамоқ зарур. 8-синфда Туркестон табиий географияси билан Ўзбекистон табиий географияси ҳафтасига 2 соатдан, жами 68 дарсда ўрганилади.

«Туркестон табиий географияси» мактаб географияси тарихида янги курс ҳисобланади. Туркестон ва Ўзбекистон табиий географиялари мөҳиятён бир бутуннинг бўлакларидир. Туркестон ҳудудий умумийлик принципи асосидаги географик ўлка бўлиб Ўрта Осиёнинг барча давлатлари ҳамда Қозогистоннинг ярмидан кўп қисмининг табиий географиясини мужассамлаштиради. Зоро «Туркестон табиий географияси»ни ўргана туриб Ўзбекистон табиети, табиий шароитига доир маълумотларни четлаб кетолмаймиз.

Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий-тадқиқот институтида илмий ходим А. Ҳасанов томонидан тайёрланган алоҳи-



да дарсларнинг услубий ишланмаси ўтган ўқув йили учун кўп нусхада нашр этилган эди. Ундан бу ўқув йилида ҳам ўтган йилги тажриба сабокларини ҳисобга олиб фойдаланиш мумкин. Яна бу ўқув йилида «Ўзбекистон табиий географияси»нинг 480 минг нусхалини янги нашридан фойдаланилди. Бунда мамлакатимиз табиий географик районларининг барчасини ҳамма мактабларда мукаммал ўрганилишини эслатмоқчимиз.

9-синфда «Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси» курси ўрганилади. Бунда ҳам барча вилоятлардаги мактаблар дарсликнинг ҳамма қисмини бир хил талабда ўрганадилар.

Ўзбекистон иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий тараққиётнинг муҳим босқичи — мустақил давлат мақомида ривожланишга киришди. Энди Ўзбекистон ҳалқ хўжалиги комплексида мисли кўрилмаган миқдор ва сифат ўзгаришлари рўй бермоқда. Шундай шароитда ёшларнинг иқтисод масалаларидаги саводхонлиги, ижтимоий фаоллиги ҳар қаҷонидан ҳам муҳим аҳамият зарур. Чунончи, собиқ СССР-ни ташкил этган республика-

дарсликдан мустақил Ватанимизнинг ҳаётida рўй берәётган ижтимоий-иқтисодий ҳодиса ва жаҳённлар таҳлили ҳамда бу борадаги турли қарашлардан қай бирининг энг мақбуллигини аниқлаш сингари иқтисодий таълимiga алоқадор дидактик масалалар ўрин олган. Бу курс зиммасига иқтисодий географиянинг умумий тушунча ва қонуниятлари билан ўқувчиларни дафъатан танишириш вазифаси ҳам юкланди. Бу курснинг қайта ишланиши 1993 йилда нашридан чиқсан янги дарслиги 470 минг нусхани ташкил этди. Зоро, ўқувчиларни фақат ана шу дарсликдан фойдаланишга давват этиш зарур.

10-синфда «Чет мамлакатларнинг иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий географияси» шу вақтгача бўлганидек бу ўқув йилида ҳам 51 дарсда В. П. Максаковский дарслиги асосида ўқитилади. Аммо сўнгги йилларда ижтимоий-сиёсий жабҳаларда рўй берган жаҳоншумул воқеалар, турли масалалар талқинига янгича ёндашувни дарс жараёнида эътибордан қочирилмаслини зарур. Чунончи, собиқ СССР-ни ташкил этган республика-

ларнинг мустақил давлат мақомини кўлга киригтани муносабати билан уларни дарсликнинг мамлакатшунослик қисмиде ўрганиш лозим. Маркази Осиё давлатлари: Ўзбекистон, Қозогистон, Тажикистан, Қирғизистон, Туркменистаннинг ҳамкорлик қирралари ни мукаммал кўрсатиш керак. Шу вақтгача бўлганидан фарқли ўлароқ жаҳон давлатлари фақат иқтисодий тараққиёт даражаси асосида гурухларге ажратилади.

Жаҳондаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар коммунистик мефкура мезонлари билан талқин қилиниши, мамлакатларни фақат оқ-кора бўёқда шарҳланиши мумкин эмас. Ҳар бир ўқитувчи, айниқса, эски дарсликдан ижтимоий фойдаланишда булярни мезон деб билмоғи шарт.

Бу курсни ўрганишида иложи борича Ватанимизда — Ўзбекистоннинг жаҳондаги мавқеи кўтарилаётгани, хорижий давлатлар билан иқтисодий алоқалари ҳам, дипломатия алоқалари ҳам жадал суръатларда кенгяётганини тушунтириш керак.

РЕСПУБЛИКА ЎҚУВ-МЕТОДИКА МАРКАЗИ.

ЎРТА ОСИЁ КАРТОГРАФИЯ ТАРИХИНИ БИЛАСИЗМИ?

Ўрта Осиё олимларининг дунё тарихига, кишилик маданиятига, табиий фанларнинг ривожланишига қўшган ҳиссаларни калтадир. Фанлар орасида география фанининг юксалиши, ундағи қўплаб назарияларини амалда исботланишида буюк юртдошларимизнинг қўшган ҳиссаларини дунё олимлари ҳанузга-ча эҳтиром билан тилга оладилар.

Ана шу олимларимиз орасида географияни ажралмас қисми бўлган картография билан шугуулантанлари ҳам кўпчиликни ташкил этган. Афсуски, Ўрта Осиёлик картографларнинг амалга оширган ишлари тўғрисида маълумотлар жуда камлиги, қолаверса, улар асосон араб тилида ёки форсчада ёзилганилиги сабабли ўқувчиларимиз бу борада етарли манбаларга эга эмаслар.

Кўйида картографияни юксалтиришда ўз-

ҳиссаларини қўшган буюк алломаларнинг тадқиқотлари ва ишларидан айримлари эътиборингизга ҳавола этилади.

VIII асрнинг охири IX асрнинг бошларида Богод шаҳрида Хорун ар Рашидиннинг ўғли Маъмур даврида (813—833 йиллар) «Олимлар академияси» — «Байт ал — ҳикма» ташкил қилиниб, унда жуда кўплаб соҳа олимлари иғтилган эди. Улар орасида Ўрта Осиёлик олимлардан Муҳаммад Хоразмий, ал-Фароний, Аббос бин Сайд Ҷавҳарийлар ҳам бўлишган. Айнан шу даврда Муҳаммад Хоразмий Богод обсерваториясининг ер юза айланмасини градус ўлчаш ишларида фаол катнашиб, ўз ҳиссаларини қўшган.

Шунингдек, Муҳаммад Хоразмий бошчилигига «Маъмун дунё картаси» тузилиб, шу карталар билан боғлиқ бўлган «Сурат ал-арз» номли китобини ҳам яратади. «Арз» сўзи — ер, яъни дунё маъносида, «сурат» қиёфа, кўриниш маъносини беради. Шу асосида «Ернинг сурати» ёки «География» деб таржима қилинган деб ёзди профессор Ҳ. Ҳасанов ўз тадқиқотлариди. Ҳозирги вақтгача ўша атлас карталардан тўртасигина сақлаб қолинган.

Геодезия ва картография фанининг ривожланишида улуғ олим, математик Аҳмад Фаронийнинг ҳам хизматлари катта. Хоразмий олимлардан Абу — Абдулла Хоразмий ҳам картографияга янгилик кирилганлардан ҳисобланади. У Ҳўжанд меридианини бошлангич меридианни деб қабул қиласди. Натижага-

да дунё харитасида янги нолинчи меридиан вужудга келди.

Тадқиқотчи П. Булгаковнинг ёзишича Ўрта Осиё олимларни орасида Абу Райхон ал-Беруний геодезия ва картографияга энг кўп ҳисса қўшган олимлардандир. У геодезия-геодезияга оид 12 та, картографияга тегишили 4 асар, астролябия (устурлоб) яратади. Шулар қаторида у градус тўри, картографик проекциялар, шарни текси қозогга тушириш, осмон глобусини ясаш тўғрисида рисолалар битган. Беруний яратган картада денгизлар пистамагиянга ранг билан, оқар сувлар қаҳрабо ва осмоний рангда, кўмлар сарриқ ранг билан, тоғлар қисман қизил алашган гунафша ранг билан, шаҳарлар тўртбурчак шаклда, йўллар кулрангда кўрсатилган. Кўриниб турибди, бундан 1000 йиллар аввал бобомиз Беруний асос солган ишлар эндилинида ҳам картография соҳасида кенг кўламда фойдаланилмоқда.

Шунингдек, алломанинг йирик асарларидан бири «Геодезия» рисоласида баъзи шаҳарларнинг географик тузилишдаги камчиликларини, Газна, Қобул, Ҷагмон каби шаҳарларнинг кенгликларини ҳам кузатиш йўли билан аниқлаган.

Энг муҳими, манбаларда келтирилишича, Беруний ўзининг «Ат-Тафхим» китобида дунёнинг 603 географик жойини аниқ маълумотлар билан ёзib қолдирган. Ернинг глобусини яратган. Беруний «Ал-Тафхим» китобида дунё картасининг 8 хил вариантини берган. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Фанлар ака-

«ТАБИАТШУНОСЛІК» МИ ЁКИ «ТАБИЙЁТ»?

Ўқувчиларда теварак олам дунёқарашни жонли табиат — ўсимлик ва ҳайвонлар олами, одам танасининг тузилиши ва саломатлиги ҳакида маълумотлар берилган. 1947 йилдан 4 синфларда «Табииёт» дарслиги ўрнига М. Н. Скаткиннинг «Жонсиз табиат» дарслиги қўллана бошланди. Унда, асосан, жонсиз табиатга оид бўлган сув, ҳаво, электр, фойдали қазилмалар ва тупроқ ҳакида дастлабки

Ўзбекистон Респубуликасининг янги таълим тизимига мувофик тузилган 1993—94 ўқув йили учун 5 синф ўқув режасида «Табииёт» ўқув фани ўрин олган. Нима учун табиатни ўрганувчи фан номини айнан «Табииёт» деб юритилмоқчи? «Табииёт» ўқув фанининг «Табиатшунослик»дан қандай фарқи бор? Янги ўқув йилида «Табииёт»ни ўқитища ўқитувчилар қайси манбалардан фойдаланадилар? Янги «Табииёт» дарслиги қачон яратилади? Ўқитувчиларда шу сингари саволларнинг туғилиши табийдир. Бундай саволларга жавоб бермоқ учун Ўзбекистон мактабларида табиатни ўрганишга оид ўқув фанининг ўқитишлиши тарихига мурожаат қилишга ҳамда амалдаги 5-синф

«Табиатшунослик» дарслигини таъдил қилишга тўғри келади.

Узбекистон мактабларида табиатни ўрганишга оид ўқуғ фани илк бор 1935 йилда «Табииёт» номи билан 4-синфларда жорий этилган. Бунда бутун Совет Иттифоқи мактаблари учун В. А. Тетюров томонидан ёзилган «Табииёт» дарсли-

шунослик» дарслиги қўлланила бошланди. Ўқувчиларни бошланғич мактабга 6 ёшдан қабул қилишга ўтилганлиги муносабати билан бошланғич мактабларнинг 4-синфи учун ёзилган Е. М. Бельская билан О. А. Мўминовнинг «Табиатшунослик» дарслиги сўнгги йилларда ўрта таълим мактабларининг 5 синфларига ўтказиб қўйилди.

Ўзбекистон мактабларининг 4 (5) синфларида дастлабки табиий билимларни ўрганиш тарихининг таҳлили шуни кўрсатадики, бу ўқув фаннинг 1935 йилдаги дастлабки «Табииёт»дан то ҳозирги кундаги «Табиатшунослик» кача бўлган жараёнда ундаги материаллар кўпайиб, мазмуни ва баёни мураккаблашиб борди. Бунинг устига дарсликда табиат ҳодисаларини тушунтиришида илмий хатоларга ва чалкашликларга йўл қўйила бошланди. Натижада ўқувчилар дарсликдаги мавзуларни етарли даражада ўзлаштира ололмай қолдилар. Айниқса, бу ҳолат Узбекистон мактаблари учун рус тилида ёзилган, сўнгра ўзбек тилига ўгирилган Е. М. Бельская билан О. А. Мўминовнинг «Табиатшунослик» дарслигига ўтилганида яққол сезила бошланди.

Энди қўйида дарсликниң ўринсиз «Табиатшунослик» деб номланганлигини асослаб беришга ҳаракат қиласми. Қизифи шундаки, Е. М. Бельская билан К. Шобобоевнинг 1961 йилдаги «Природоведение»си ўзбек тилида «Табиатни ўрганиш» деб бирмунча тўғрироқ номланган эди. Е. М. Бельская билан О. А. Мўминовнинг

«Природоведение»си эса «Табиатшунослик» деб таржима қилинди. Аслида «Природование» сүзи «Табиатни ўрганишга кириш» маъносини англатади. Маълумки, табиатшунос деганда табииёт илми билан шуғулланувчи олим тушунилади. Шунга ўхшаш тилшунос, мусиқашунос ёки санъатшунос деганда шу соҳаларда фаолият кўрсатувчи кишилар англаради. «Тилшунослик», «Мусиқашунослик» ёки «Санъатшунослик» номи билан фанларни аташ ғайритабий бўлгани каби «Табиатшунослик» деб фан ёки дарслик номиний аташ ҳам ноўриндир.

Маълумки, азалдан табиатни ўрганувчи фанларни «Табииёт фанлари» деб юритилган («Ўзбек Совет Энциклопедияси», 10 том; Т., 1978 й.). Табиатни ўрганувчи яхлит ўқув фани табииёт фанлари унсурларидан ташкил топгани учун уни «Табииёт» деб аташ мақсадга мувофиқдир. Табиатни ўрганишга оид биринчи дарсликни 30-йиллардаёқ «Табииёт» деб аталиши ҳам бежиз эмас эди.

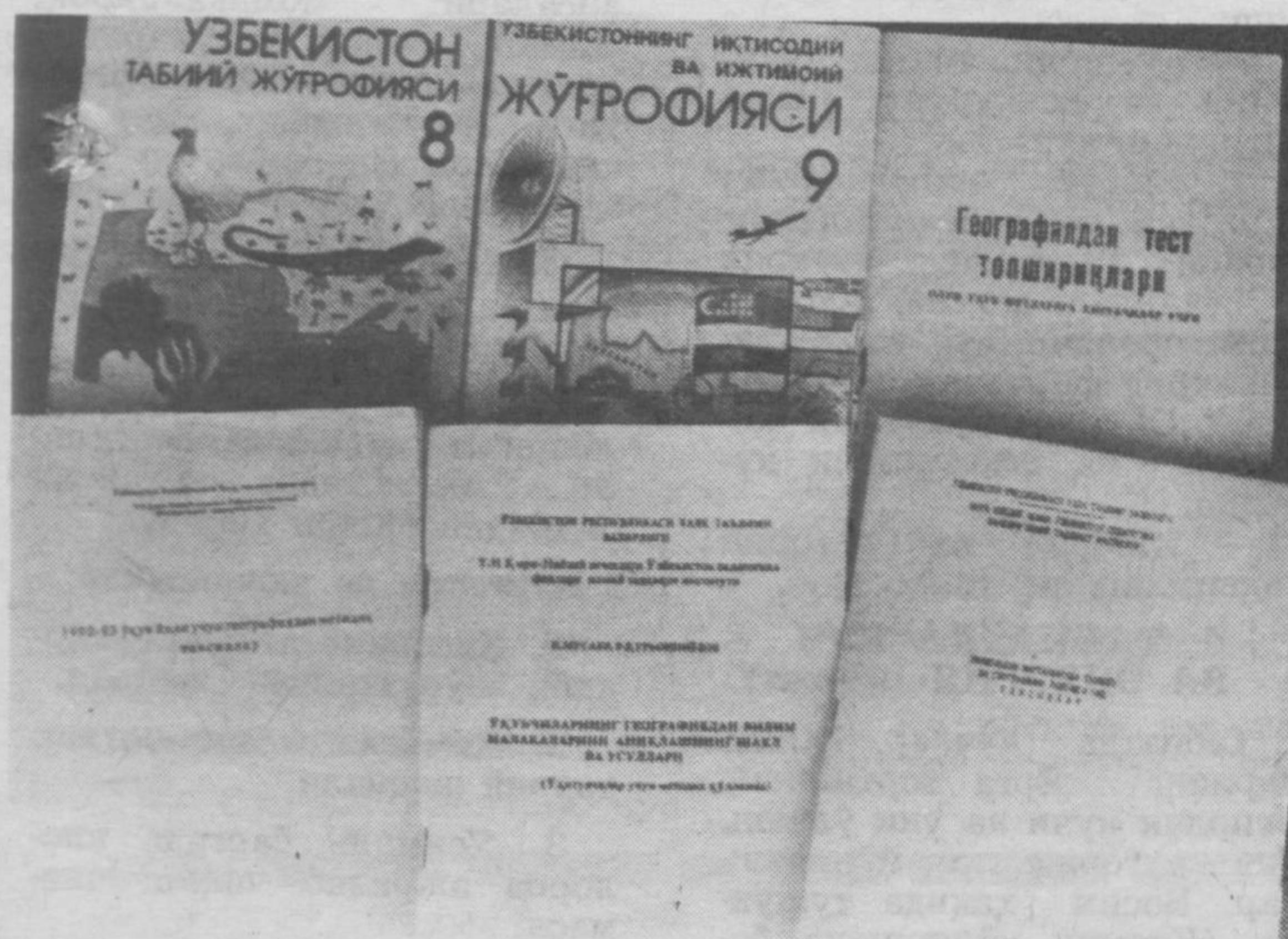
Ўзбекистон мактабларининг 5 синфларида 1993-94 ўқув йилидан эътиборан «Табииёт» ўқув фани ўқитилади. Бу ўқув фани «Табиатшунослик»дан фарқли ҳолда физика, кимё, табиий география, биология каби табииёт фанлари унсурларидан ташкил топган яхлит курсдан иборатdir. «Табииёт» ўқув фанининг асосий мақсади олам тузилиши, теварак-атрофда содир бўлаётган табиат ҳодисалари ва бу ҳодисаларнинг содир бўлиш можияти ҳақида дастлабки маълумотларни беришдан, бу бо-

рада ўқувчиларни мантиқий фикрлашга ўргатишдан, ўқувчиларда илмий дунёқараашни шакллантиришдан, табиатни ўрганишга бўлган қизиқишларни оширишдан, юқори синфларда ўқитиладиган табииёт ўқув фанларини ўрганиш учун замин тайёрлашдан иборатdir.

Янги ўқув фанини ўқитишда ўқитувчилар биринчи йили бирмунча қийналишлари мумкин. «Табииёт» дарслигини ёзишга киришилган бўлса-да, бу ўқув йилида янги дарсликдан фойдаланиш ўқитувчиларга насиб этмаслиги аёндир. Ҳозирча «Табииёт»дан дарс берувчи ўқитувчиларга ёрдам тариқасида «Табииёт ўқув фани бўйича дарслар тизими» номли методик тавсия ҳамда «Б-синфда табииётни ўқитиш» номли методик қўлланманинг биринчи қисми ротапринт асосида чоп этилди. Методик қўлланманинг қолган қисмлари ўқув йили давомида ўқитувчиларга етказиб бериш мўлжалланган. «Табииёт»дан мазкур методик тавсия ва қўлланмаларга буюртмалар бўйича қуйидаги манзилгоҳга мурожаат қилиниши мумкин: 700066., Тошкент, Олмазор кўчаси, 174-уй, Қори Ниёзий чомлі УзПФИТИ

А. БАҲРОМОВ,
Қори Ниёзий номли Ўз ФИТИ
«Умумий ўрта таълим маз-
муни» бўлимиининг етакчи
илемий ходими, физика-мате-
матика фанлари номзоди.

М. НИШОНБОЕВА,
шу институт «Кимё-биология
ўқитиши методлари» бўлими-
нинг илемий ходими.



ОЛИМПИАДА – МАҲОРАТ МАКТАБИ

Олий ўқув юртлари талабалари ўртасида олимпиада ўтказиш анъанавий тус олмоқда. Бу йилги олимпиада май ойида Тошкент давлат дорил-фунунида «Студент ва илмий техника тараққиёти» шиори остида ўтди. Унда республикамизнинг турли олий ўқув юртларида ўтган биринчи босқич олимпиадағолиблари қатнашдилар. Бу олимпиада илгаригиларидан фарқ қилиб, мустакил давлатимизнинг олимпиадаси эканлиги билан ажралиб тур-

ди. Уни ўтказишдан мақсад республика бўйича иқтидорли талабаларни саралашгина бўлмай, балки уларда илмга қизиқиши янада кучайтириш, ўз касбининг моҳир устаси бўлиб етишишга кўмаклашиш, республикамизнинг мустакиллигини мустаҳкамлашга, уни илғор мамлакатлар сафига олиб чиқишида локомотив вазифаси́ни бажарувчи қобилиятли талабалар етиширишдан иборат эди. Шунинг учун «Иқитисодий ва ижтимоий география»дан ўтган республика олимпиа-

даси қатнашчилари билан республикамизнинг етакчи географ олимлари учрашувлар, давра сұхбатлари ўтказдилар.

каздилар.

Олимпиадани факультет декани, география фанлари номзоди, доцент Ш. Зокиров кириш сүзи билан очиб, географлар олдида турган дол зарб муаммолар ва уларни ҳал қилемеш йўллари ҳақида маъруза қилди. Жумладан вилоятларда яқиндагина Университет мақомини олгав ўқув юртларида, бутун республикада бўлгани сингари географлар етишмаётганини таъкидлаб, олимпиада қатнашчиларига муваффақият тилади ва уларни ана шу

(Давоми 5-бетда).

демиясининг Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган Беруний ижодига мансуб карта, айниқса, дикқатга сазовордир. Бу картанинг диаметри 12,5 см., айланмаси қизил сиёҳда қалин қилиб тасвирланган. Карта 1257 йилда кўчирилган. Картада Гибролтар бўғози ва Қора денгиз ҳам алоҳида тасвирланган. Ундан Форс қўлтиғи, Ява орли, Гургон денгизи (Каспий денгизи), Волга бўйи, Хурросон эли, Қизил денгиз, Шом мамлакати (Сурия), Андалузия тоғлари ва ҳоказолар ҳам жой олган.

Уша даврдаёқ Абу Райхон Беруний Ернинг шарсимон эканлигини амалда исботлаган. Буни ўзи яратган барча карталарида доиравий шаклнинг ишлатганлиги ҳам исботлаб туради. Айниқса, Ал-Беруний ишлаган глобуси диккатга сазовордир. У «Қонуни Маъсудий» китобида ўзи ясаган глобуси орқали ер юзасини аниқ маълумотлар билан таърифлаб берган. Беруний глобусининг диаметри 5 метр бўлиб, у 955 йилда (П. Г. Булгаков фикрича) Хоразмда ясалган. Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, шу давргача дастлабки глобус европалик Мартин Бехайм томонидан яратилган деб келинар эди.

Беруний ўзининг «Қонуңи Маъсудий» китобидаги географик жадвалда 603 жойнинг координаталарини кўрсатиб, шундан 85 таси Ўрта Осиё ва Хуросонга тегишли эканлигини қайд этади.

Юқорида улуг бобомиз Берунийниг кар-

тографияга оид ёзган асарларидан айримларидан бир шингилини келтирдик, холос. Унинг илмий ижодиёти ниҳоятда кенг ва чуқур бўлиб, келажак авлод буни синчиклаб ўрганади ва ундан фойдаланилади деган умиддамиз.

Ўрта аср географияси ёки картографияси га тегишли манбалар ичидә Маҳмуд Қошғарий томонидан «Девону лугатит турк» асарига илова қилинган доиравий проекцияда ишланган «Дунё картаси» ҳам алоҳида ўрин тутади. Унда денгиз ва кўллар тўқ-яшил рангда, дарёлар зангори яшил ранг, тоғлар қизил чизиқ, қумли чўллар сарғиш яшил рангда ва ҳоказолар алоҳида таърифланган. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ҳозирги вақтда карта тузишда ишлатиладиган шартли белгиларнинг ранги бундан минг йиллар илгари ўртаосиёлик йирик алломаларимиз томонидан қўлланилгани улар ижодидан, қолдирган месосларидан ҳам кўриниб турибди. Шарқ картографияси тарихи тўғрисида гап кетганда XII-XIII асрда яшаган Мұҳаммад Нажиб Бакроннинг «Жаҳоннома» асари ва унинг дунё картаси тўғрисидаги буюк ишларини алоҳида тилга олиш жоиздир.

Хурросонлик Нажиб Бакроннинг картаси катта газламага чизилган. Картада ишлатилган шартли белгиларнинг энг қимматли томони шундаки, унда меридиан ва параллеллар

берилган бўлиб, Шарқ картографиясида деярли биринчидир. Афсуски, бундай карта ҳозирги кунга ёелиб йўқолиб кетган. Лекин уни изоҳловчи «Жаҳоннома» асари сақланиб, 600 га яқин жой номини қайд этганлиги ўқувчиларимиз учун қимматли манбадир.

Шарқ картография тарихини ўрганишда Ҳафизи Абру томонидан тузилган «Дунё картаси»ни эсламаслик мумкин эмас. Ҳафизи Абру картаси (1420 йил) градус түри асосида тузилган.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Беруний, Нажиб Бакрон, Ҳафизи Абру томонидан тузилган карталарда баъзи ўхшашликлар бўлиб, бу улар ўртасида чуқур илмий алоқа бўлганидан далолат беради. Умуман олганда, Ўрта Осиё картография тарихи тўғрисида жуда ҳам кўп манбалар бўлиб, уларни чуқурроқ ўрганишни талаб қиласди. Бу билан биз шу вақтгача фақат Европа картографияси билан шуғулланиб ўзимизнинг картография тарихимизни деярли билмаслигимизни таъкидлаб, келажакда шу соҳада илмий тадқиқотлар олиб бориш керак деб ўйлаймиз. Картография тарихига тегишли манбалар ўрта мактаб география дарсликларида ва дастурларида ўз ўрнини топади деган умиддамиз.

Т. МИРЗАЛИЕВ,
Тошкент давлат университети география факультети доценти, география фанлари номзоди.

ТАБИИЁТ ЎҚУВ

Ўзбекистон Республикасининг ўзиға хос янги таълим тизимиға мувофиқ тузилган 1993/94 ўқув йили учун 5-синф ўқув режасида «Табииёт» бирикма ўқув фани ҳам ўрини олган. Шу фан бўйича Кори Ниёзий номли Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий-тадқиқот институтидаги педагогика фанлари номзоди П. Мусаев раҳбарлигига физика-математика фанлари номзоди А. Баҳромов, география фанлари номзоди И. Саъдуллаев томонидан махсус дастур ишлаб чиқилди. Республика ўқув-методика марказининг география бўйича илмий-методика кенгашининг қарори билан 1993/94 ўқув йилидан эътиборан «Табииёт» дарси ушбу дастур бўйича ўқитилади.

ТУШУНТИРИШ

Ўқувчиларда олам тузилиши ҳақида илмий дунёкарашин шакллантириш ва ижтимоий ўзлини англаш қобилиятларини таркиб топтириш тўқизиб ийлилк умумий таълим мақтабининг асосий мақсадларидан бириди. Шу боисдан теварак-атрофдаги табиат ҳодисаларининг мөҳияти, олам тузилишининг яхшилт манзараси, инсоннинг табиатда тутган ўрни ҳақида 5-синф ўқувчиларни тўлиқроқ тасаввур ҳосил қилишлари учун уларга табиий билимлар бирикма курс шаклида ўтилиши мақсадга мувофиқиди. Табиий билимлар мақмуми бўлган бу бирикма курсда табииёт фанларининг элементлари омухталаштирилган. Шунинг учун бу курсни «Табииёт» номи билан юритилиш лозим деб топилди.

«Табииёт» ўқув фанининг асосий мақсад ва вазифалари:

— олам тузилиши, теварак-атрофда содир бўлаётган табиат ҳодисалари ва бу ҳодисаларининг содир бўлиши мөҳияти ҳақида дастлабки маълумотларни бериш орқали ўқувчиларни маътиқий фикрлашга ўргатиш, уларда илмий дунёкарашин шакллантириш ҳамда ижтимоий ўзликларини англаш қобилиятларини таркиб топтиришдан;

— ўқувчиларнинг бошлангич синфларда олган табиий билимларини кенгайтириш ва уларни таявъ мактабининг юқори синфларida ўқитиладиган биология, табиий география, физика ва кимё ўқув фанлари мазмуми билан боғлаш орқали табиий билимларнинг узлуксизлигини таъминлаш ҳамда юқори синфларда мазкур табиий ўйнолишдаги фанларнинг ўқитилиши замин тайёрлашдан;

— ўқувчилар яшаб турган теварак-атроф ва ўз ўлкаси табиати ҳамда Ўрта Осиёning буюк алломалари томонидан табииёт илми соҳасида қилинган ишлар билан танишириш орқали ўғил-қизларни Она-Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялашдан;

— жонсиз табиатдаги ҳодисаларининг ўзаро боғлиқлиги, инсон табиатнинг бир бўлгиги эканлиги, унинг табиатда тутган ўрни, инсон табиатни ўзгартира олиши куч-кудратига эга эканлиги ҳақидаги билимларни бериш орқали ўқувчиларни табиатни асрари ва муҳофаза қилиш руҳида тарбиялашдан иборат.

5-синф учун «Табииёт» дастурининг мазмуни жами тўқизта бош мавзуни ўз ичига олади. Биринчи бош мавзу «Табииёт» ўқув фанинига кириш бўлиб, бунда ўқувчилар ўқув йили давомида табииёт дарсларида нималарни ўрганишлари, теварак-атрофдаги табиат ҳодисаларининг хилма-хиллиги ва бу ҳодисаларни ўрганиш усувлари ҳақида умумий тасаввурга эга бўладилар.

«Табииёт» бирикма курсининг мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб дастурга «Жисм ва моддалар», «Та-

биятда куч ва энергия» каби бош мавзуулар ҳам киритилади. Бу муҳим мавзуулар орқали ўқувчиларни олган билимларни табииёт дарснинг навбатдаги бош мавзууларини ўзлаштиришга ҳамда юқори синфларда табииёт туркумидаги ўқув фанларини ўрганишга таянч бўлиб хизмат қиласди.

Дарснинг ҳар бир мавзуси ўқувчиларнинг ёши, қобилияти ва қизиқишини иnobatiga олган ҳолда содда баён қилинади. Бунда ўқувчилар микро ва макроолама тузилиши, табиат ҳодисалари, бу ҳодисаларнинг содир бўлиши мөҳияти ҳақида умумий тасаввурга эга бўлишлари ва бу борада мантиқий фикрлай олишларига кўпроқ эътибор берилиши лозим.

Дастурда ҳар бир бош мавзудан сўнг «Кўргазма ва тажрибалар» ҳамда «Амалий машқлар»нинг номлари берилган. Муаллиф дарс жараёнда «Кўргазма ва тажрибалар»даги тегишли мавзууларга оид бўлган таълим воситаларини ва тажрибаларни ўқувчиларга намойиш қиласди. «Амалий машқлар» ўқитувчи ёрдамида ёки мустақил равишда ҳар бир ўқувчи томонидан бажарилади. Улар дарсда ёки мактабдан ташқари вангларда (уига вазифа тарикасида) бажарилиши мумкин. Ҳар бир «Амалий машқ» натижаси юзасидан хуносаларни ўқувчилар ўзларининг фан бўйича махсус дафтарларига ёзib борадилар. Муаллим ўқувчиларни баҳолашда амалий машқ натижаларини ҳам инобатта олиши лозим.

«Табииёт» дарси бўйича ўқувчиларни баҳолашда тест усулидан кенг миёсда фойдаланиш тавсия этилади. Бу эса муаллимга ўқувчиларни билимни ўзлуксиз назорат қилиб бориши, улардаги билимни мустаҳкамлаш ўз устида доимий ишлashing, шу билан бирга баҳолаш учун вақтни тежашга имкон беради.

Дастурда ўқув сайди учун 2 соат вақт ажратилади. Ўқув сайдига бориладиган жойни табииёт дарсларининг мазмуни ва мавжуд имкониятга қараб ўқитувчи ўз ихтиёрига кўра белгилайди.

ТАБИИЁТ ДАСТУРИ

5-синф

(34 соат, ҳафтасига 1 соатдан)

1. КИРИШ (1 соат)

Табииёт дарсларида нималарни ўрганиш? Табиат ҳодисалари. Табиатни ўрганиш усувлари: кузатиш, тажриба ва ўлчаш.

Кўргазма ва тажрибалар:

- Табиат ҳодисаларини кузатиш: баландликдан ташланган жисмнинг ерга тушиши, камертондан товуш чиқиши, электр лампадан ёргулар тарқалиши ҳамда сувнинг қайнаши, бугланиши ва буғнинг сув томчиларига айланиши.

- Жонли табиатга оид намуналар: ўсимлик ва гербайлар.
- Табииёт дарсларида

кўулланиладиган асбоб ва жиҳозлар билан ишлаш қойдасини ўрганиш.

Амалий машқ:

Теварак атрофдаги жонли ва жонсиз табиатни кузатиш.

2. ЖИСМ ВА МОДДАЛАР (4 соат)

Атрофимиздаги жисм ва моддалар. Қаттиқ, суюқ ва газ ҳолатдаги моддалар, уларнинг асосий хоссалари. Жисм массаси ва уни ўлчаш. Модда зичлиги ва уни аниқлаш.

Мода тузилиши. Молекула ва атомлар. Молекулаарнинг тартибсиз ҳаракати. Кимёвий элементлар. Водород, кислород, азот, углерод, натрий ва хлор атомлар. Мураккаб моддалар: сув, ош тузи ва карбонат ангидрид.

Органик ва анерганик моддалар. Тоза ва аралашма моддалар. Аралашма моддаларни тозалаш усувлари.

Кўргазма ва тажрибалар:

- Жисм ва моддаларнинг намуналари (пластилин ва ундан ясалган жисмлар, ҳаво шари, пластилин ва бошқалар).

2. Тарози ёрдамида жисм массасини ўлчаш.

3. Тарози ва мензурка ёрдамида модда зичлигини аниқлаш.

4. Сувга бўёқ томизиш орқали молекулаларнинг тартибсиз ҳаракатини кузатиш.

5. Молекула ва атом андозаси.

6. Кимёвий элементлар (Менделеев) даврий жадвали.

7. Оддий моддалар: олтингутур ва темир; мураккаб моддалар: сув ва ош тузи.

8. Органик моддалар: ёроч, юғоз, пахта толалари ва ўсимлик; анерганик моддалар: сув, алюминий ва мис.

9. Аралашма моддани тиндириш ва фильтрлаш ёрдамида тозалаш.

Амалий машқлар:

— Юлдузли осмонни кузатиш;

— Кўёшнинг тонгда чиқишини ва кечқурун уфқида ботишни кузатиш;

— глобус, ярим шарлар харитаси ва Ўзбекистоннинг табиий харитасида материк ва океанлар, дениз, орол ва тикиларни фарқлаш;

— Ойнинг осмондаги ҳолатини ва фазаларини кузатиш;

— Ҳижрий ва Григорий тақвимларини таъқослаш.

рофида айланиши. Кечада ва куидузнинг узлуксиз алмашини ўрганиш.

Амалий машқлар:

— диномометр ёрдамида оғирлик кучини ўлчаш;

— шоқул ва шайтон ёрдамида тик ва горизонтал ўйналишларни аниқлаш;

— барометр ёрдамида атмосфера босимини ўлчаш;

— теварак-атрофдаги табиат ва техникада кўпроқ учрайдиган босимларни кузатиш;

— энергиянинг бир турдан бошқа турга айланиши кузатиш.

5. ҲАВО (4 соат)

Ҳавонинг кимёвий таркиби, унинг доимий ўзгарувчи тасодифий компонентлари. Ҳаводаги аралашмалар. Ҳавонинг табиати ва сунъий ифлосланиши. Саноат корхоналари, машиналар ва бошқа манбалардан чиқаётган қолдиқ газлар. Ҳавони муҳофаза қилиш.

Ҳаво ҳарорати. Қуёш нуридан ҳавонинг исиси. Баландликка борлиқ равишда ҳаво ҳарорати ва босимини ўзгариши. Исиси ва совуқ ҳавонинг ҳаракати. Шамол ва унинг пайдо бўлиши. Шамолнинг бўналиши қараб об-ҳавонинг ўзгариши.

Ҳаводаги сув буғлари ва уларнинг манбалари. Туман ва булутлар, уларнинг ҳосил бўлиши. Ернлар: шудинг, қирор, ёмғир, дўл, қор ва уларнинг ҳосил бўлиши. Ернларнинг ҳосил бўлиш сабаблари ҳақида Абу Райхон Беруний ва Умар Чагминий таълимотлари.

Атмосферадаги электр ҳодисалари: момуқалдирик, чақмоқ, яшини ва уларнинг ҳосил бўлиши. Атмосфера даги электр ҳодисалари ҳақида Ибн Синонинг таълимоти. Яшниндан сарланниш.

Об-ҳавони олдиндан билиши ва унинг инсон фаолияти учун аҳамияти.

Об-ҳавони олдиндан билишининг маҳаллий беғлилар. Ўзбекистонда об-ҳавони олдиндан билиши хизмати.

Кўргазма ва тажрибалар:

1. Ҳавонинг кимёвий таркиби кўрсатилган жадвал.

2. Кимёвий элементлар даврий жадвали.

3. Ўсимлик баргидаги кислород ажралиб чиқиши чизмаси.

4. Турли хил термометрлар.

5. Термометр ёрдамида ҳароратини ўлчаш.

6. Ерғуллик энергияси таъсирида ҳавонинг исисини кузатиш.

7. Баландликка борлиқ равишда ҳаворатини ва босимини ўзгаришини кузатиш.

8. Шамол энергияси таъсирида парражининг айланма ҳаракати қилишини кузатиш.

Амалий машқлар:

— ёрталабки ва кечки пайдада оғирлик кучини ўлдив ва кейини пайдада ҳаворатини кузатиш.

3. Оғирлик кучи таъсирида жисмнинг намоён бўлиши кузатиш.

3. Пружинани чўзгандаги кучининг намоён бўлиши кузатиш.

4. Қаттиқ жисмнинг таънчга, сувнинг идиш деворларига, резина шар ёки конток ичидаги ҳавонинг ични девор сиртига босимини кузатиш.

5. Жисм ишқаланганда механик энергиянинг исислик энергиясига, лампочка ёнгандаги электр энергиянинг ёрғуллик ва исислик энергиясига айланишини кузатиш.

6. Жисмнинг кўчирисида багарилган ишни аниқлаш.

— туман, булут ва ёрнларни кузатиш;

— бир ой давомида ҳаво ҳароратининг ўзгаришини кузатиш ва ҳароратини вақтта (ҳароратни ҳар кун маълум вақтда бир маротаба ўлчаш орқали) борлиқлик графигини чизиш.

ФАНИНИНГ ДАСТУРИ

6. ТАБИАТДА СУВ (4 соат)

Сув ва унинг ҳаёт учув аҳамияти. Капиллярлик ҳодисаси. Сувнинг агрегат (суюқ, буғ ва қатни) ҳолатлари. Сувнинг яхлаши ва музнинг эриши. Сувнинг қайнаши, бүгланиши, буғнинг сувга айланниши. Табиатда сувнинг айланниши.

Эритмалар. Эритувчи ва эрувчи моддалар. Сув — эритувчи модда. Минерал сувли булоқлар. Денгиз ва океанларнинг шур сувлари. Органик ва минерал ўғитларнинг сувда эриши. Усимликлар озиқланишида сув эритмасини аҳамияти. Усимликтанасида капиллярлик ҳодисасининг намоён бўлиши.

Истеъмол суви. Шур сувдан чучук сувни олиш. Оқар сувлар: дарё, канал ва ариқ сувлари. Аҳолини истеъмол сув билан таъминлаш. Туташ идишлар ва унинг ишлари қоидаси. Сувкувурлар (водопровод), уларнинг туташ идиш қоидаси асосида ишланиши. Ер ости сувлари, уларнинг ҳосил бўлиши. Артезиан қудуклари ва булоқлар. Истеъмол сувларни мудофаза қилиши.

Дарё сувларининг ҳосил бўлиши ва озиқ йўналешлари. Узбекистондаги дарё ва сув ҳавзалари. Сув энергиясидан фойдаланиш. Гидроэлектростанция. Узбекистонда сув энергиясидан фойдаланиш. Орол денгизи сув сатҳи камайшининг иқлимига ва экологик шарондига таъсири. Орол денгизини саклаш муаммолари.

Кўргазма ва тажрибалар:

- Найчада сувнинг кўтарилиши (капиллярлик ҳодисаси)ни кузатиш.
- Ош тузи эритмасини ҳосил қилиш (сувда эритиш орқали).

- Туташ идишда сув сатҳларни таҳқицлаш.
- Сувкувурнинг ишлари усулини кўрсатувчи чизма.

- Узбекистоннинг табии харитаси.
- Орол денгизи сатҳини йил мобайнида пасайшини кўрсатувчи чизма.

Амалий машқлар:

- Сувнинг қайнаши, сув

буғнинг томчиларга айланниши ва сувнинг иссиқликдан кенгайшини кузатиш; чойга қанд ёки шакар солиш орқали ҳанди эритмасини ҳосил қилиш;

— ўқувчининг ўз яшаш жойида истеъмол сувнинг манбанини аниқлаш;

— Узбекистоннинг табии харитасида республикадаги дарё ва йирик сув ҳавзаларини аниқлаш;

— ўқувчининг ўз уйидаги оила аъзоларига сарфланадиган бир кунлик сувнинг миқдорини (тахминий) ҳисоблаш.

7. ТОҒ ЖИНСЛАРИ (4 соат)

Ер пустининг ҳаракати: бурмаланиш, зилзила ва вулканларнинг вужудга келиши. Тог ва текисликлар. Тогларнинг ўсиши ва емили. Текисликларнинг вужудга келиши ва ўзгариб туриши. Узбекистон ҳудудидаги тог, қир, адир ва текисликлар.

Тог жинслари. Минераллар. Фойдали қазилмалар, уларнинг турлари. Кора ва рангли металлар рудаси, уларнинг олиниши. Ёнувчи фойдали қазилмаларнинг ўйрўзгордаги ва халқ ҳўжалигида аҳамияти.

Кимёвий фойдали қазилмалар: ош тузи, калийли туз, фосфор ва олтингурт, уларнинг қазиб олиниши ва қўлланиши. Минерал ўғитлар, уларнинг олиниши ва қўлланиши. Абу Райхон Беруний ва Абдураҳмон Ҳозиннинг минерология соҳасидаги ишлари.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Кўргазма ва тажрибалар:

- Чизмада Ер пустининг ҳаракати — бурмаланиш, зилзила ва вулканларнинг вужудга келишини кўрсатиш.

- Узбекистоннинг табии харитаси.

- Ер пустидаги тог жинсларининг жойлашши чизма.

Амалий машқлар:

- Сувнинг қайнаши, сув

4. Анерганик, органик ва кимёвий тог жинсларидан намуналар.

5. Минерал ўғитлардан намуналар.

6. Қурилишда фойдаланиладиган тог жинслари: чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гил намуналари.

Амалий машқулотлар:

— Узбекистоннинг табии харитасида тог, қир, адир ва текисликларни аниқлаш;

— Узбекистоннинг табии харитасида фойдали қазилмалар конларини аниқлаш;

— қундаклик турмушда ва теварак-атрофда қўлланилаадиган кимёвий фойдали қазилмалар ва минерал ўғитлар конларини аниқлаш;

— қурилиш материалларни оид намуналарни йириш.

7. ТОҒ ЖИНСЛАРИ (4 соат)

Ер пустининг ҳаракати: бурмаланиш, зилзила ва вулканларнинг вужудга келиши. Тог ва текисликлар. Тогларнинг ўсиши ва емили. Текисликларнинг вужудга келиши ва ўзгариб туриши. Узбекистон ҳудудидаги тог, қир, адир ва текисликлар.

Тог жинслари. Минераллар. Фойдали қазилмалар, уларнинг турлари. Кора ва рангли металлар рудаси, уларнинг олиниши ва қўлланиши. Минерал ўғитлар, уларнинг олиниши ва қўлланиши. Абу Райхон Беруний ва Абдураҳмон Ҳозиннинг минерология соҳасидаги ишлари.

Кимёвий фойдали қазилмалар: ош тузи, калийли туз, фосфор ва олтингурт, уларнинг қазиб олиниши ва қўлланиши. Минерал ўғитлар, уларнинг олиниши ва қўлланиши. Абу Райхон Беруний ва Абдураҳмон Ҳозиннинг минерология соҳасидаги ишлари.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Узбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва мудофаза қилиши.

Тог жинсларининг емирилиши. Чагиртош, майда тош, шарал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қури

Ўзбекистонда тоғ-кон саноати узоқ тарихга эга. Ҳозирги пайтдаги конларнинг кўп қисми қадимги конлар ўрнида жойлашган. Мутахассисла фикрига кўра 40—50 йилларда фақат Олмалиқ атрофида 500 дан ортиқ қадимги конларнинг ўрни борлиги аниқланган. Бу конларнинг чукурлиги 120—200 метр бўлиб, ер ости сувлари сатҳидан деярли анча пастда бўлган. Демак қадимги конларни ҳаво ва сув билан таъминлаш, сув бошидан, ўпирилишлардан сақлашнинг мураккаб усуллари ва тизимлари бўлган. Бундай конларнинг қолдишлари ва излари ўзбекистоннинг деярли ҳамма қисмидаги аниқланган ва топилган.

Ҳозир ҳам тоғ-кон саноати ўзбекистон саноатининг мұхим тармоғи ҳисобланади. Рангли металл конлари ва уларни қазиб олиш ҳамда қайта ишлаш саноати тоғ-кон саноатининг асосий қисмини ташкил қиласди.

Рангли металларга мис, қўрошин, руҳ, вольфрам, молибден, қалай, висмут, никель, кобальт, симоб, сурма, стронций, алюминий ва магний киради. Ўзбекистонда бу

рангли металларнинг ҳамаси учрайди. Қуйидан ҳар бир металлнинг тарқалиши ва асосий конлар, уларни қазиб олиниши ҳақида фикр ортиратиши.

Мис. Ўзбекистонда қадимдан қазиб олинган ва ишлатилган. Ҳозирги пайтда Республика мисидан иккиси асосий мис рудаларини қайта ишладиган саноат корхоналари вужудга келган. Ҳар

диңлари Қўрошинкон, Лашкара, Қайнар ва Күшмонсон конларидан аниқланган, 1925—1927 йилларда С. Машковцев томонидан Қўрошинкон ва Кумушкон очилган, Тожик—Помир экспедицияси томонидан Лашкарак (1933 й) ва Учкулон (1935 й), конлари очилди. Хисор тизимасида 1951—1957 йиллари бир қанча қўрошин-руҳ конлари очилди, улардан энг каттаси

молибден концентратлари асосида қийин эрийдиган ва иссиқка чидамли металлар комбинати қурилиши бошлини кейинчалик ишга туширилди.

Молибден. Ўзбекистонда молибден борлиги И. Ефименко томонидан 1928 йилда аниқланган. Кейинчалик молибден қидириш бошқа фойдалари қазилмаларни қидириш давомида олиб борил-

лиги ҳақида фикр юритди. Албатта, ўзбекистоннинг бой замини, унинг тузилиши ва ўтмиши узоқ-узоқ дарвларни ўз ичига олади. Чунончи, унинг қазилма бойликлари ҳам худди шундай тарихни ўзида мужассамлаширади.

Ағуски, ўтган даврда маълум сабабларга кўра ўқувчиларимиз ўзбекистонда ана шундай бойликларимиз борлигидан бехабар эдилар. Эндиликда ўзбекистон мустақил бўлди, унинг барча бойлиги, ҳар бир нарсаси ўзиники, элники бўлиб қолди. Баски шундай экан, ўқувчиларимиз буларни тўлақонли билишлари, уларни қазиб чиқариш мешақатидан тортаб қандай ишлатилишига-ча тўла маълумотга эга бўлишлари зарур.

Х. ВАҲОБОВ,
Тошкент давлат дорилғу-
нун география ўқитви
методикаси кафедраси-
нинг доценти, геология-
минералогия фанлари ном-
зоди.

ГЕОГРАФИЯ ТАРИХИДАГИ «ҚЎРИҚЛАР»

Ўзбекистон фани ва таълими фидойиларидан бири, Ер юзи бўйлаб шимолдан жанубга ва ғарбдан шарққа томон үзоқ сайру саёҳатларга чиқкан, барча материя ва океанларни кесиб ўтиб, жаҳон кезганилиги туфайли «Ўзбек Колумби» деган рамзий ном олган марҳум профессор Ҳамидулла Ҳасанов бундан 15 йиг бўрун чоп этилган «Қизиқарли география» рисоласи дебочасида қўйидаги сатрларни ёзган эди: «География — фанларнинг энг кекса «бобокалон»ларидан бири. Айни вақтда география энг қизиқарли ва оммабоп фандир. Минг йил бурун ҳам кечирган юртдошимиз Абу Райхон Беруний ўшилигидан география имлига қизиқиб, диаметри беш метрлик глобус ясалган. XI асрда яшеген қомусий билимдом Маҳмуд Кошғарий Урта дениз бўйидан Хитойгача шаҳарлар, кишлеклар ва яйловларни үзоқ йиллар кезиб чиққан, қебилаларнинг тўрли хил сўз хусусиятларини ўрганган, мақол, топишмок, ўйин ва жой номларини тўплаган, ҳатто дунёнинг доира шаклидаги ҳаритасини тузган.

Носир Хисрав, Саъдий, Бобур, Машраб, Аҳмад Донош, Муқими сингари улуг донишмандларимиз айни вақтда сайд ҳам эдилар.

География, ҳақиқатан, ажойиб фан. Бу фани севмаган, мактаб парастасидәёв география ўқитувчисининг ер юзининг хилма-хил табииати, ҳўжалиги, эл ва эзлатлари тўғрисидаги ҳикоясини марок билан эшишиб, ундан ўзида ўчмас хотира колдирмаган кишини кам учратамиз. Бироқ шуни ҳам таъкидлаш лозимки, яқин-яқинларгача «география» деганда кишилар кўз олдига фақат ер юзи ажойиб болларни тасвирлашгина кепар эди. Ваҳоланки, бугунги география фани асосини янги ерлар кашф этиш, ер юзи табииати, ҳўжалиги ва аҳолисини тасвирлашгина эмас, балки аввало ўз ўлкамиз, Ватанимиз география хусусиятларини чукур билиш олиш, тадқиқ, этиш, мавжуд табииат ва меҳнат ресурсларидан оқилюна фойдаланиш, уларни ўзгартириш, бошқариш йўлларини имлй жиҳатдан асосиб бериш ҳам ташкил этади.

Маълумки, мактаб географиясида ҳам, олий география таълимида ҳам бу фан тарихига алоҳида эътибор берилади. Бу тасодифий эмас. Зоро, ҳар бир фаннинг тарихини, ўзига хос ўтмишини, босиб ўтган паст-бланд йўлларини, ажойиб ютуклари ва чуқур инқорозларини билмай, унинг ҳозирги аҳволи, шунингдек, истиқболи ҳақида фикр юритиш қийин. Ҳўш, бу соҳадаги билимларимиз, дарсликларимиздаги маълумотлар тарих ҳақиқати ва замон талабига жавоб берадими! Ағуски, йўқ!

География ва саёҳатлар тарихига доир маълумотларнинг чекланганилигига, аниқроғи тарих ҳақиқатига ва илмий адодатга тўғри келмаслигига, на заримизда, қўйидаги омиллар асосий сабаб бўлиб келди.

Биринчидан, география фани ва саёҳатлар тарихига доир мактаб ҳамда олий билимгоҳлар дарсликларидан, оммавий адабиётда келтириладиган қисқа тарихий маълумотлар деярли сабиқ марказ олимлари томонидан ўзилган бўлиб, уларда асосан Европа олимларининг хизматлари ошириб-тошириб кўрсатилган. Тарихнинг турли давр ва босқичларида жаҳон фанининг йирмакар марказлари бўлган Шарқ мамлакатлари — Хитой, Ҳиндистон, Арабистон, Яқин Шарқ, Эрон, Урта Осиё ва Хурросон олимларининг ажойиб география кашфётлари, нодир географик асарлари география дарсликлари саҳифасидан негадир тушшиб қолган. Ўзингиз бир йўлаб кўринг-а, жаҳон география фанининг ёрқин машъаллари бўлмиш ватандошларимиз, аждодларимиз Шарқ уйғониши даврнинг бекиёс алломалари — Муҳаммад Ҳоразмий ва Аҳмад Фарғоний (IX—X аср), Абу Райхон Беруний, ибн Сино ва Маҳмуд Кошғарий (XI аср), Ҳафизи Абу Мирзо Улуғбекларнинг (XV) ажойиб илмий кашфётларини, бой илмий меросини қайси география дарслик ҳуқиқансиз!

Саёҳатлар тарихида ҳар қандай европалик билан беллаша оладиган ажойиб жаҳонгашта араб саёҳлари Абу Абдулло Муҳаммад — Идрисий (XII аср), ўз умрининг 27 йилини бутун Евроосиёни

БОБОКАЛОН ГЕОГРАФЛАР

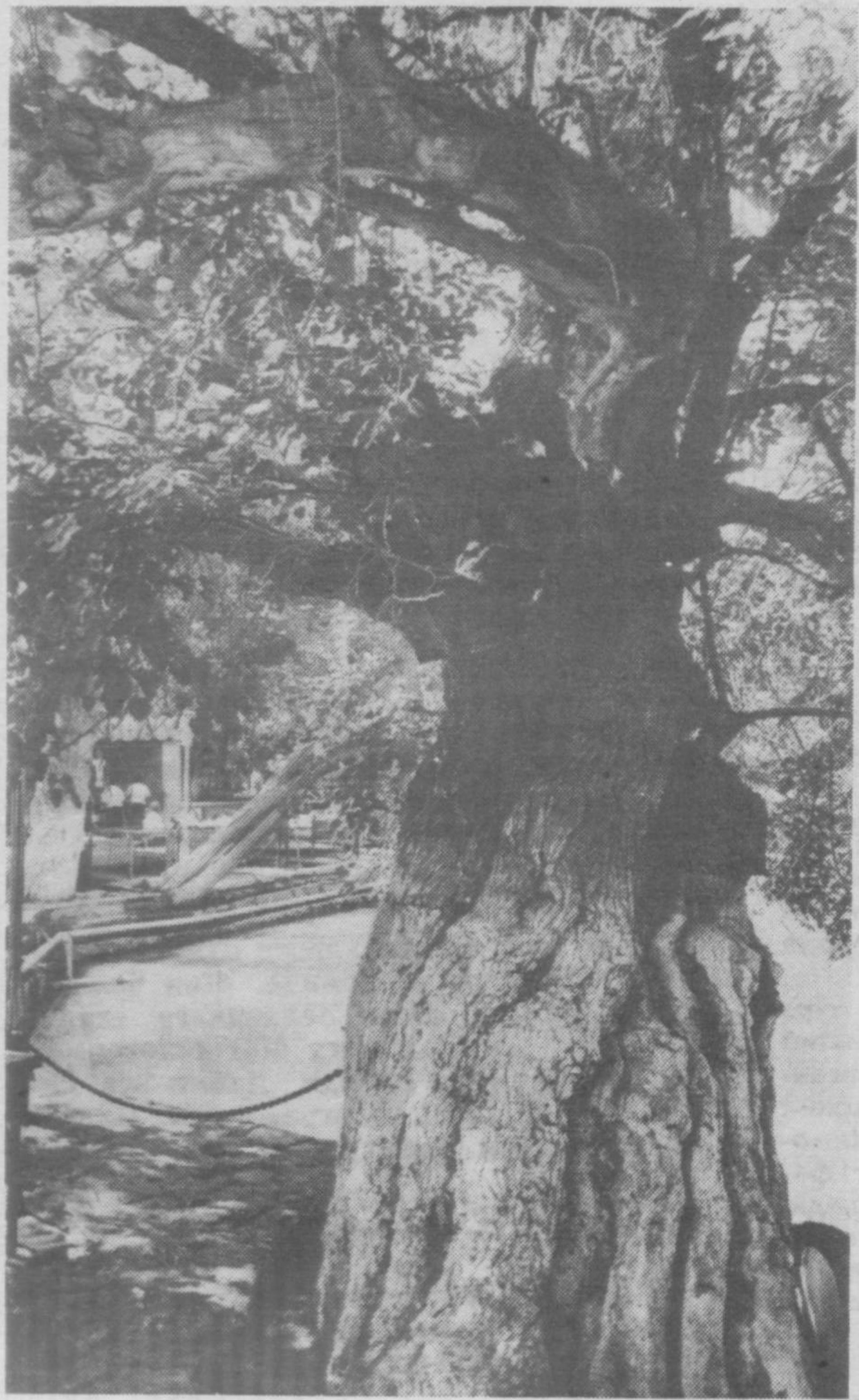
Хоразмий,	А. Самарқандий,
Жайҳоний,	Улугбек,
Балхий,	Али Қушчи,
Наршахий,	Бобур,
Беруний,	Ҳ. Мирза,
Ибн Сино,	Гулбадонбеким,
Н. Хисрав,	Ғиждувоний,
М. Кошғарий,	Утамиш,
Еқут,	Ибн Вали,
Бакрон,	Махтумқули,
Банокатий,	Дониш,
Ҳ. Абру,	Ҳожи Юсуф.

ғарбдан шарққа кесиб ўтиб, Яқин ва Ўрта Шарқ, белоёни Қипчоқ дашлари, Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Хитойни кезиб чиқкан, буюқ Саҳрои Кабир чўлини кесиб ўтиб, жами 12000 км йўл босган ибн Батутани (XIV аср), Шарқий Европа, жумладан, Волга бўйларини кезиб, ажойиб тасвирлаган ибн Фазлони (XIII аср), XIX асрнинг биринчичорагида 40 йиллиг умрини үзоқ саёҳатларга бағишилган буюқ озарбайжон географи ва сайди Гажи Зейналабдин Искандар ўғли Ширвонийни, Ҳиндистонни Афансий Никиндиндан тўрт аср олдин тасвирлаган қомусий билимлар соҳиби Абу Райхон Берунийни, рус сайдиҳидан 28 йил олдин бу азamat юртда элчи бўлиб ишлаб, ажойиб тарихий-географик асар ёзган Абдураззок Самарқандийни қайси дарслик саҳифаларидан топа оласиз!

Иккинчидан, «географик кашфиёт» тушунчаси илмий анъанага кўра тор маънода, чекланган ҳолда, яъни фақат ҳудудий ишлаб чиқариш ва аҳоли жойлари тизимларини янги қонуниятларини аниқлаш, бу фаннинг янги услуб ва услубиётларини ишлаб чиқиши ҳам географик кашфиётдир. Бинобарин, буюқ аждодларимиз, жумладан, Абу Райхон Берунийнинг XI асрда ёзилган муаллифи номаълум «Ҳудуд алолам» («Оламнинг чегаралари»)да, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғотит-турю» асарида, Нажиб Бакрон ва Ҳайдар Мирза асарларидан Исиккўлнинг географик хусусиятлари, чунончи унинг ўлчамлари, оқимсиз эканлиги, музламаслиги, ҳайвоноти тўғрисида ачка музфассал маълумотлар бор.

«Географик кашфиёт» тушунчасининг нотўғри талқин килинши сабаби Ўрта Осиё — Туркистон тархларидаги тизма, чўқчи, музликлар номиди европаликларнинг исми-шарифлари тўлиб-тошиб ётибди; уларнинг асл-маҳаллий номларини тиклаш, на заримизда, ҳайрли ва кечиктириб бўлмас тадбирлардир. Биз бугунги ажойиб давр — Ўзбекистон Республикаси истиқлолга эришган, ажойиб ўлкамиз — Туркистон мустақил давлатлар худудига айланган замонда яшар эканмиз, она-Ватанимиз географиясини катта завқ-шавқ ва қунт билан тинмай ўрганишимиз лозим. Айни вақтда география тарихидаги адолатсизликларга ҳам бефарқ қараб турало маймиз.

Рахмонбек РАХИМБЕКОВ,
география фанлари доктори,
Тошкент давлат университети профессори.
Усмонжон ОБИДОВ,
география фанлари номзоди,
Фарғона давлат университети доценти.



ХАЗИНА

Олимлар ҳисобига кўра, бутун иносиният тарихида ер қаъридан 180 миллиард тонна кўмур, 85 миллиард тонна нефть, 40 миллиард тонна темир рудаси, 100 000 тонна олтин, 60 000 тонна уран қазиб олинига. Эндиликда бир йил мобайнида қазиб олинидаган минерал ҳом ашёлар Ер шари экваторини 17 марта айланадиган — 700 000 километр чўзилган темир йўл составини эгаллади.

Инсоният эрамизнинг учинчи минг йиллиги бошлигини арафасида ўзи яшаб турган, аввали шарт-шароитга ўхшамаган, сифат жиҳатидан бошқача табиий ва ижтимоий муҳит муаммоларига дуч келиб қолди. Ҳўжалик фаолиятининг таҳлили шуни кўрсатади, саноат ва қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқариши ҳамда транспорт воситалари табиий муҳитнинг булғаниш даражасини ўта кучайтириб юборди.

Эндиликда мустақил Узбекистонимиз олдида табиий ва ижтимоий экологик вазиятини яхшилашдек ечими ни кутаётган муаммо пайдо бўлиб қолди. Буни ҳал қилиш учун, биринчи навбатда адolinинг экологик маданиятини ошириш керак бўлади. Ҳар қандай маданиятини кишилар ёшлигиданоқ шакллантириши мақсадга мувофиқ бўлганлиги туфайли, ўқувчиларда экологик маданиятини шакллантириш масаласи давримизнинг муҳим ишларидан биридир.

Ўқувчиларда экологик маданиятини шакллантирища география фанинни ўрин тутади. Чунки география билан умумэкология фанини ўрганиш обьекти бир, яъни географик сирттир. Экология фанининг ўрганинг тадрижидаган предмети эса географияни ўрганиши предметининг бир қисми бўлиб, жамият ва табиат орасидаги муносабатларнинг, биосфера ва унинг таркибий қисмлари, шу жумладан, одамзот тадрижий ривожланишига таъсирини аниқлашдан иборатидир.

Экологик таълимни амалга ошируви ҳар бир ўқитувчи экологик фанини тармоқларини ўрганиш пайтида табиий-тадрижий ривожланишига таъсирини аниқлашдан иборатидир.

ниши, обьекти ва предметни яққол кўра олиши шарт. Шундагина у экологик таълим олиб боришининг биринчила асосий методологик принципи эгаллаган бўлади.

Экологик таълим олиб боришида иккичи методологик принцип, бу экология фанининг барча тармоқларини тўла билиши ва уларнинг мақсадларини кўз олдига келтира олиши керак. Илмий фойдаланишига «курра экологияси», «табиат экологияси» ва унинг шахобчалари «ўсимликлар экологияяни

ёки унинг бирор унсури ҳам, бирор архитектура ёдгорлиги ҳам экология фанинни ўрганиш обьекти бўла олади. Чунки моддий оламдаги ҳар қандай нарса (объект) маълум бир ташки мухит таъсирида ривожланади.

Ташки мухитнинг акс таъсири остида барча обьектларни ҳалокатга учрашидан сақлаб қолиш экология фани ва амалиётининг асосий мақсадидир. Бу саноқсиз обьектларни кишиларда жамият ичидан содир

табиат қўнишка қонуниятлари билан бир қаторда, инсонни ижтимоий мухитни ҳам билиш зарур.

Шундай қилиб, «инсон экологияси» тўғрисидаги билимларни ўқувчилар оғигда шакллантириш учун ўқитувчи одамнинг табиий ривожланишини сақлаш мақсадида билиши керак бўлган инсон ва табиат орасидаги муносабатларни ҳосиласи билан бир қаторда, киши ижтимоий ривожланишини яхшилаш мақсадида жамият ичидан содир

келиб чиқадиган навбатдаги босқич — меҳнат жамоасидир. Меҳнат жамоасида ноғолом шароит — гийбат, фитна, ёлтон гапларни тарқатиш, бир-бирига ҳурматсизлик, раҳбарларнинг манманлиги, тақаббурлиги, адолослизлиги, нотўғри буйруқларни чиқариши ва унга нисбатан чоралар кўриши, бошқа ноҳақ ишлар жамоадаги ижтимоий мухитни ёмонлаштиради.

Мухит бузилишининг яна бир босқичи — жамоатчилик тўпланадиган жойидир. Бундай жойларда маст, одобсиз, маданиятсиз кишилар пайдо бўлиши, айрим кишиларнинг ўзини тута билмасликлари, ножъя хатти-ҳаракатлари, мазкур муассаса ходимларининг қўпол муомалалари, илтифотсизлиги ва бошқалар шу жойлардаги ижтимоий мухитнинг бузилишига сабаб бўлади.

Социал мухитни шакллантирувчи энг ююри поғона — ҳалқаро муносабатларнинг яхши ёки ёмон бўлиши ҳар бир давлатнинг ташки сиёсатига боғлиқ бўлганлиги учун мақоламизнинг бошида қайд қилингандек, бу мухит тозаланиб бормоқда. Ижтимоий мухитнинг тозалиги эса ҳар биримизга ботлиқдир.

Зиёмуҳаммад Бўри ФУЛОМНАЗИР ўғли, география фанлари номзоди, фалсафа фанларни доктори.

ТЕЛЕДАРСЛАР

Одатда теледарслар эрталабдан намойиш этилади. Бунда бир сменали мактаблар назарда тутилган. Аммо Узбекистон шароитида иккиси сменали мактаблар ҳам фаолият кўрсатмада. Ундан ташки ҳамма мактабларда ҳам теледарсларни кўриш учун шароит бор деб бўлмайди. Бундай вақтда ўша ердаги шароитдан келиб чиқиб, ўқувчиларга мустақил теледарсларни кўриш ва унда нималарга эътибор қилиш топширилади. Сўнг ана шу теледарс юзасидан ўқувчилар билан қисқача савол-жавоб ўтказилади. Ўқитувчilar ўкув кўрсатувларининг мазмунини олдиндан билишларини назарда тутиб, 1993-94 ўкув йилининг биринчи ярми учун дарс жадвалини тузиши телевизион кўрсатувларни асосланшилари лозим.

СЕНТЯБРЬ. Узбекистон табиий шароити ва табиий бойликларининг ҳалқ ҳўжалигидаги аҳамияти.

Ҳўжакати кинонадрлардан ўқувчилар Узбекистоннинг табиий шароити ва табиий бойликларни билан танишадилар. Сўнгра картадан Узбекистоннинг географик ўрни хусусиятлари таништирилади. Асосий табиий бойликларимиз ҳақида Президентимиз И. Каримовнинг Швейцариядаги «Форум фонда ҳалқаро ижтисодий ташкиларни IV сессиясида 1993 йил 18 июня сўзлаган нутқи билан таништирилади. Сўнгра Узбекистон — улкан имкониятлар мамлакати эканлигини, ҳалқ ҳўжалигини юксак даражада ривожлантиришади.

риш учун етарли имкониятлар, етарли ресурслар мавжудлигига тўхталади. Шу билан бир қаторда ҳўжаликни юритища ҳийинчиллик түддирадиган муаммолар ҳақида ҳам фикр юритилади.

ОКТЯБРЬ. Республикани тармоқлараро мажмуалари. Кўрсатувнинг дидактик мақсади мустақил республиканида дастлабки пахтчилик, пиллачиллик ва қорақўчиллик каби ихтисоси тармоқларидан ташки ҳамаудида сейювчилик ҳам ихтисослашган тармоқларининг вужудга келаётганини тушунтиришдан иборат.

Экранда республикамиз ҳалқ ҳўжалигининг тармоқлараро мажмуалари таркиби, сунг пахтчиликка таалукли ҳўжакатли фильм намойиш этилади, чунки пахтчилик мажмуи республика ҳалқ ҳўжалигининг ихтисослашган энг муҳим тармоқлараро мажмуудир. Кадр ортидан олиб борувчи ўқувчиларни шу мажмууга таалуқли билимлар билан таниширади. Пахтчиликкни ҳалқ ҳўжалигининг башқа тармоқларни билан алоқаси схемаси кўрсатилиши ва тушунтирилади. Ундан кейин пахтчилик таркибидаги чорвачилик, пиллачиллик, парандачилик, сабзвотчilik ва полизчиллик, боғдорчиллик вузумчиликка алоҳида ёрдамида ёритилади.

НОЯБРЬ. Транспорт ва ижтисодий алоқалар.

Бу кўрсатуда Ўрта Осиё, шу жумладан Узбекистон узоқ ўтмишда анча тараққий этган ўлкалардан бири бўлгани, бунда Европа билан Осиёни боғловиши буюк ишларининг 1931 йилда курилган Турксиф темир ўйининг Узбекистон ҳалқ ҳўжалигининг ривожланишига жиддий таъсир этани, улуғ Ватан уруши йиллари курилган Тошкент — Ангрен, 1957 йили курилган Жиззах — Сирдарё темир ўллари ва улардаги ташлидиган юклар ҳақида фикр юритилади. Ундан ташки ҳамаудида сейювчилик ҳамауди таркибидаги чорвачилик, пиллачиллик, парандачилик, сабзвотчilik ва полизчиллик, боғдорчиллик вузумчиликка алоҳида ёрдамида ёритилади.

Тошкент Туркистан жанубдаги катта ҳалқаро дарвоза за эканлиги ва Тошкентдан турли томонга ҳаво йўллари ўтгани ҳақида батефсил маълумот берилади. Кўрсатув Республика электр станцияларининг Ўрта Осиё электр тизимига уланиши билан Узбекистонда транспортнинг янги турни — электр транспорти, нефть ва газ саноатини ривожланиши туфайли кувур транспорти вужудга келишини тушунтирилади. Кўрсатув Узбекистоннинг ташки ижтисодий алоқаларини тавсифлаш билан якунланади.

ДЕКАБРЬ. Фарғона ижтисодий райони.

Бу кўрсегувдан мақсад Фарғона ижтисодий районининг географик ўрни ва табиий шароитининг хусусиятлари ҳўжалигига қандай аҳамият касб этишини, райондаги ихтисоси соҳаларни, уларнинг шундай тармоқ бўлганига қандай омиллар имкон берганини, иккиси ва ташки алоқалар қандай транспорт воситасида амалга оширилиши, шундайлигига сабаб нималигини, районнинг ижтисодий-ижтимоий муаммолари ва уларни ҳақида этиш ўллари тушунтирилади. Сўнг ижтисодий район таркибидаги ҳар бир вилоят ҳақида қисқача маълумот берилади. Кўрсатув «Фарғона водийсин» номли ўкув фильмини намойиш этиши билан якунланади.

М. РАҲИМОВА,
РУММ табиий фанлар бўлим бошлиғи вазифасини бажарувчи.

ЭКОЛОГИК ТАЪЛИМ АСОСЛАРИ

си», «зооэкология», «инсон экологияси» ва бошқа атамалар кириб келди. Инсон экологияси алоҳида фан сифатида ошириш керак чиқиб, таркибда «маънавият экологияси», «қалб экологияси», «маданият экологияси», «тил экологияси» ва ҳонаzo тушиналар тобора кўп ўрин олмоқда.

Бутунги кунга келиб, экология тушунчалиги ўргаништаги ҳар қандай обьектининг (хоҳ у жонли, хоҳ жонзис) ташкилни бўлсин, хоҳ у инсон меҳнатининг маҳсулни бўлсин) атрофий мухит билан муносабатининг якунни сифатида кенг қўллашади.

Инсон ҳам, айрим жонзор, ўсимлик ҳам, бутун сайдё

ҳам экология фанини ўрганиш обьекти бўлиб қолган.

Инсон экологияси тадқиқот ўтказиши обьекти одамини биоижтимоий мавжудот сифатидаги тадрижий ривожланиши ҳисобланади. Биосферанинг таркибий қисми бўлган ва тирик мавжудотларнинг энг олий босқичи ҳисобланган инсон табиий ижтимоий мухитларда айни бир вақтда яшайди.

Шу боисдан у биологик ва ижтимоий қонуниятларни ҳам билиш зарур. Инсонни тадрижий ривожланишини яхшилаш мақсадида жамият ичидан содир

бўладиган ижтимоий муносабатларнинг бузилиши мумкин бўлган босқичларни ҳамда улардан келиб чиқувчи оқибатларни яққол кўз олдига келтира олиши керак. Бу экология таълимнинг учинчи методологик асосидир.

Ижтимоий мухитнинг бузилиши дастлаб ойлада бошлини мумкин бўнга оладаги гайрифимий суҳбатлар, олам тўғрисидаги ноғури тасавурлар, ойлада ҳуқум сурувчи таъмагирлик, хасислик, баднафслик ва алдамчиллик кайфиятлари ҳамда бошига разолатлар сабаб бўлади.

Ижтимоий мухит тозалиги раҳана солувчи сабаблар

Урта таълим тизимидағи барча предметлар ичидаги география фанини ўқитиш ўзига хос ўринга эга. Аввало, география фанисиз теварак-атрофдаги табиат қонуннятларию Ер юзи ва коннот миқсидаги ҳодиса, жараёнларни тушуниш, тафакур қилиш, улар мөхиятини англаш мумкин эмас. Дунёни, унинг турли қисмларидаги табиий, иқтиносидий ва ижтимоий ахволни, турли ҳалқар ва элатлар, давлатлар ҳақида батағсил маълумотларни ўқувчилар география дарсларида оладилар.

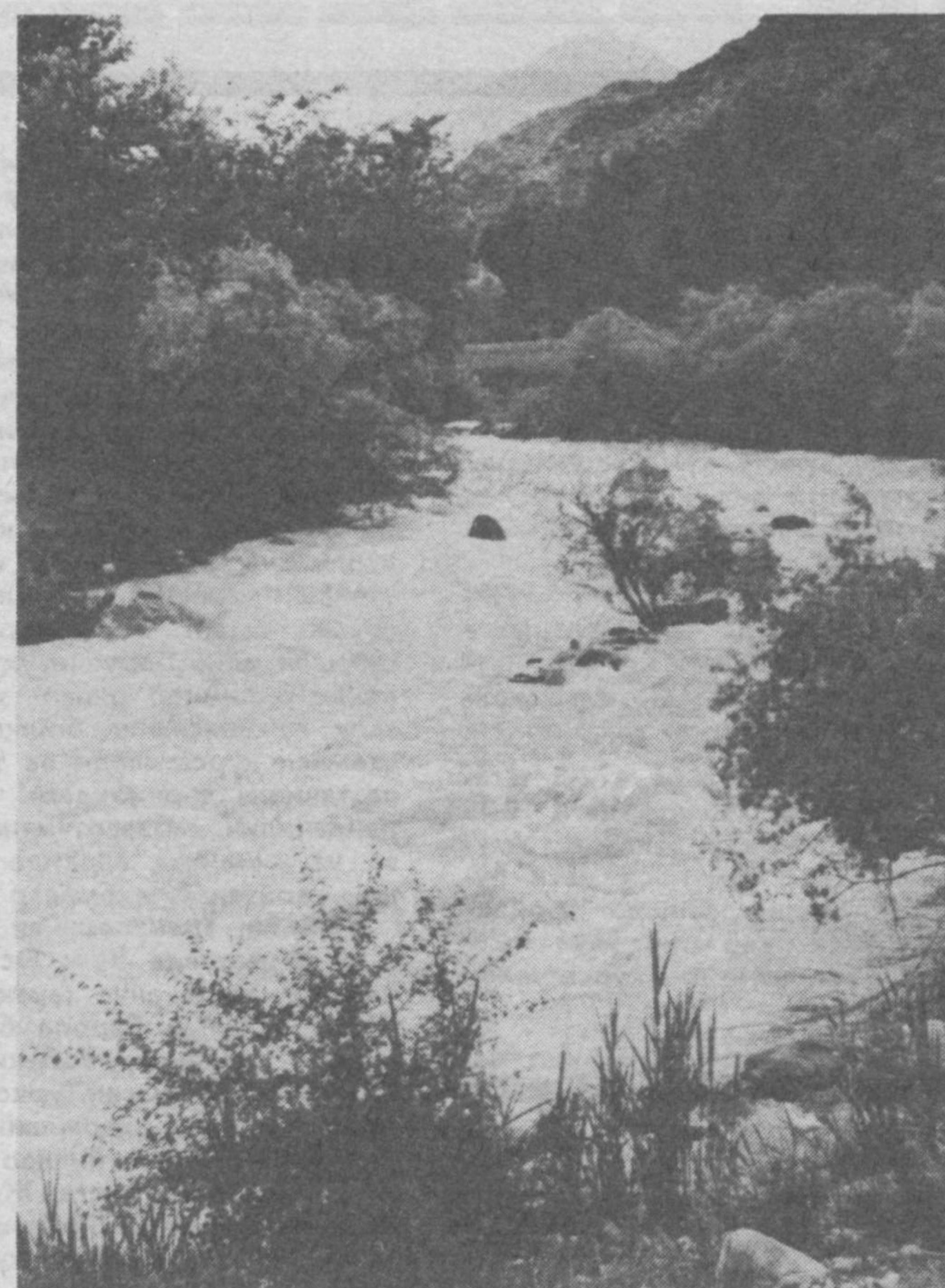
Бундай мухим маълумотларни ўқитувчи ўқувчиларга қайтарда ётказиши ўқувчиларда фанга нисбатан муйян мунисабатни шакллантиради. Шуларни ўйласам, талабалик йилларим эса келади. 50-йилларнинг иккичи ярмида Тошкент давлат дорилғунунинг география факультетида таҳсил олдим. Биз талабалар истеддиди педагог, география фидойиси, жаҳон кезган олим, профессор Ҳамидулла Ҳасанов дарсларини ҳайрат ве мароқ билан тингладик. Биз ёшларни географиянинг сирли оламига етаклаган, унинг ажойиботларини ўзига хос, эсдан чиқмас усууллар билан тушунтирган муҳтарам олим сабоқлари ёдимизда муҳрланиб қолган.

«География дарсида ўқувчилар олам-олам таасиротлар билан, ҷароқларини босиб, мирикб ҳам олган ҳолда қишишлари керак» — деб таъкидлар эди домламиз. Профессор Ҳ. Ҳасановнинг ҳар бир дарси бетакор, бир-бирига ўхшамас, жуда қизиқарли ўтар эди.

Қўйида марҳум домламиз, профессор Ҳ. Ҳасанов тавсия этган, кейинчалик биз ўз тажрибамизда жуда кўп марта кўллаган ролли географик ўйин дарсларидан бирини муаллимлар эътиборига ҳавола қўймоқчимиз.

Одатда, бу ўйин дарси 7-синифда, Ер юзининг умумий географик қонунятлари мавзусидаги умумлаштирилган қайтиш дарсларида ўтказилади. Тавсия этилаётган «Кутблар дарси» ролли ўйин сабоги ҳам қизиқарли, ҳам масъуллийдир. Сабаби, географик кутблар тушунчаси бошлантич география курсидаги энг жумбокли, ўқувчилар қўйин ўзлаштирадиган мавзу бўлиб, у географиянинг энг мухим қонунятларини ўз ичига олади. Бу ўйинда 3 ўқувчининг қатнашиши мўлжалланган бўлса ҳам, иштирокчиларни ўйин давомида алмаштириб турлиши мақсадга мувофиқ. Шунингдек, бошловчи ролини кўпроқ ўқитувчингиз ўзи бажаришига тўғри келишини ҳам айтиб ўтишимиз керак.

Дарснинг бориши. Уч ўнгга юради.



ҲАСАН-ҲУСАН ҚУТБЛАР

(РОЛЛИ ГЕОГРАФИК ЎЙИН ДАРСИ)

Ўқувчи доссага чиқарилади. Уларнинг бири бошловчи бўлиб, ўртада туради. Чап томонидаги ўқувчи — Ҳасан — Шимолий кутб, ўнгдагиси Ҳусан — Жанубий кутб ролини ўйнайди. Бу ўйин кутблар бахсидан иборатдир.

Бошловчи: — Бир-биридан 6357 км узоқликдаги Шимолий кутб ўнгдагиси Жанубий кутб њеч қачон ўзаро дийдор кўришмаган экан. Уларнинг бахтига телевизор яратилибди, Ер ўйлдошлири учирилибди. Шулар воситасида улар ҳамсугбат бўлишибди. Гапдан-ган чиқиб, улар Ҳасан—Ҳусан эканликларини билиб қолишишти. Мана, ўзингиз куринг (глобусдан кўрсатади), улар битта «ўқиёнинг иккичи учида туришади, одатлари, юриштуришлари ҳам анча ўхшаш-у, фақат бир-бирларига орқа ўтириб, тескари туришади-да.

Ҳасан: — Кундузи туштида мен Қўёшни нақ жануб томонда кўраман.

Ҳасан: — Мен ўша пайтда Қўёшни нақ шимол томонда кўраман.

Ҳасан: — Бизда Ой чапдан ўнгга юради.

Ҳусан: — Бизда эса ўнгдан чапга кетади.

Ҳасан: — Биз декабрь, январ, февраль ойларини бир килиб қиши деймиз.

Ҳусан: — Йўғ-е, бу ойлар биздан ёз-ку. Июнь, Июль, август ойларини ҳақиқий қиши деса бўлади.

Ҳасан: — Бизда 21 марта 23 сентябрчага 186 кун офтоб тинмай ёритиб туради. Аммо октябрдан марта 75 даража шимолий магнит кенглик ва 81 даража барбий узунликда). Шу сабабли Шимолий кутбда компас миллиарнинг бир учи Гренландиянинг ғарбидаги магнит қутбини, иккичи учса эса бошқа томонни кўрсатади. Шунга қарамай, иккада учса ҳам Шимолий кутбга нисбатан жануб томонни кўрсатади.

Ҳасан: — Биз қалинлиги 3—4 метр музлик устида яшаймиз. Қазиб тушсак — шундик денгизга чиқамиз. Чуқурлиги 4 минг метр. Ер марказига энг яқин жойдамиз. Денгиз суви меҳмондуст — Атлантика океанинг сувлари аралашиб туради. Музимиз ҳар куни жануб томонга силжайди.

Ҳусан: — Бизда ҳаммаёқ қалин муз, қалинлиги бир неча минг метра етади, қазиб бўлмайди. Чораси топилгандан ҳам бариб қаттиқ ер —

тошга бериб тақаламиза. Остимизда денгиз йўқ.

Бошловчи: — Ҳасан—Ҳусаннинг айтгандарни ўринди. Қўшимча қилиб қўйидагиларни ёзлаб қўймоқчиман.

Иккала кутб ҳам бир йўла 360 та меридиан чизигининг учларини тугиб, ушлаб турити. Демак, кутб нуқтасида узунлик чизиги йўқ. Маҳаллий вақтлари хоҳлаганча — Москва вақти десалар ҳам тўғри. Тошкент вақти десалар ҳам тўғри. Бир нуқтадан иборат кенглик чизиги 90 градус.

«Кутб тунлари» иборасининг маъноси шуки, 179 қоронги куннинг фақат 90 куни (6 ноябрдан 4 февралгача) тим коронги, қолган кунлари фирмишира.

Езда Қўёш горизонт ортига сал яширинади-да, яна қалқади. Кечқурон осмоннинг шимоли — ғарбий қисмини, эрталаб эса шимоли-шарқий қисмини ёритади. Шунда оқшом гира-шираси тонг ёришишига туташиб кетади. Шу даврда «коқ тунлари» кузатилади.

Агар Шимолий кутбга тўрт томони деразасидан қарасангиз, барибир бир томонни кўрган бўласиз. Чунки Шимолий кутбда турган уйнинг фақат жануб томони бўлади. Бу нуқтадан қайси томонга қадам ташлашингиздан қатъи назар, фақат жануб томонга юрган бўласиз (глобусдан кўрсатади). Шимолий кутбда эсан ҳар бир шамол «жанубий шамол» деб хисобланади.

Жанубий кутб бунинг акси — унинг фақат шимол томони бор, у ерда фақат «шимолий шамол» эсади.

Синф ўқувчилари савол берадилар: «Кутбларда компас қайси томонни кўрсатади?»

Бу саволга ўқитувчи жавоб беради:

— Компас миллиарни, эсингизда бўлса, айни Шимолий географик кутбни эмас, балки Шимолий магнит кутбни кўрсатади туради. (Шимолий магнит кутби Гренландиядан фарб томонда 75 даража шимолий кенглик ва 81 даража барбий узунликда). Шу сабабли Шимолий кутбда компас миллиарнинг бир учи Гренландиянинг ғарбидаги магнит қутбини, иккичи учса эса бошқа томонни кўрсатади. Шунга қарамай, иккада учса ҳам Шимолий кутбга нисбатан жануб томонни кўрсатади.

Дарснинг якуни: «Кутблар баҳси» ўйнинимиз тугади. Ҳар бир кутбнинг — хоҳ Ҳасаннинг, хоҳ Ҳусаннинг ўхшаш ва бир-бирларидан фарқ қилувчи томонларини яхши англаб олган бўлсангиз мақсадимизга эришдик.

А. ҲАСАНОВ,
Тошкент шадар А. Икромов
туманинг 306-мактаб-ли-
цейнинг олий тоифали
география муалими.

БИЛАСИЗМИ?

Дунёда энг чукур шахта Жанубий Африка Республикасида бўлиб, чукурлиги 3 000 метрдан ошади.

Амударё фақат Ўзбекистон эмас, балки Ўрта Осиё бўйича ҳам энг серсув ва қудратли дарёдир. Амударёни қадимиги юнонлар ва румонликлар — Оксус, араблар — Жайҳун, эронийлар эса Вахш деб юритганлар.

Дунёдаги барча шаҳарлар йилига атроф мұхитта 3 миллиард тонна саноат ва хўжалик чиқинилари ва 1 миллиард тонна заҳарли газлар чиқаради.

Битта қишлоқ ишчиаси Хиндишонда — 5 одамни, Германияда 56 одамни, АҚШда 80 ва Нидерландияда 112 одамни боқа олади.

Дунёда энг узун «Сейкан» ер ости темир йўли Цугару бўғози тубидан, 100 метр чукурликдан ўтказилган. У Хонс ва Хоккайдо оролларини бирлаштиради. Ер ости темир йўлининг узунлиги 54 километр. Шундан 23 километри сув остида.

Жаҳонда энг узун төғ тизими Анд тозларидир. У 9 минг километрга чўзилган. Жанубий Американинг тоз олди ва текисликлари Анд този тифайли Тинч океан таъсиридан бутунлай бебахра.

Марказий Осиёда шундай жой борки, у ерда жаҳоннинг тўртта буюк төғ тизмаси (Хиндишон, Ҳимолай, Куэн-Лунь ва Тян-Шань) тўртта дарё (Хинд, Амударё, Сирдарё ва Торин)нинг бошланishi нуқтаси, тўртта давлат (Тожикистон, Хиндишон, Хитой ва Афғонистон)нинг чегараси туташади. Бу — Помир тозларидир.

М. ХОЛМАТОВ,
Тошкентдаги 249-мактаб
ўқитувчиси.

(ИЛОВА МАТЕРИАЛЛАРИ РЕСПУБЛИКА УҶУВ-МЕТОДИКА МАРКАЗИ ВА УЗПФТИ ТОМОНИДАН ТАЙЕРЛАНГАН).

ЎЗБЕКИСТОН СУВ ОМБОРЛАРИ КРОССВОРДИ

Агар бу кросвордни тўғри ечсангиз, Ўзбекистоннинг қўйидаги дарёларидан курилган сув омборларининг номлари келиб чиқади.

Бўйига:
2. Чув дарёсидаги сув омбори.
3. Зарафшон дарёсидаги сув омбори.
4. Оҳангарон дарёсидаги сув омбори.
5. Яккабор дарёсидаги сув омбори.
7. Сирдарёдаги сув омбори.

9. Сурхондарёдаги сув омбори.

11. Фузор дарёсидаги сув омбори.

12. Ўзбекистон ва Тожикистон республикаларига хизмат этувчи Сирдарёдаги сув омбори.

Энгига:

1. Чирчиқ дарёсидаги сув омбори.

3. Фарғона водийсидаги Қорадарёда қурилган сув омбори.

5. Зарафшон дарёсидаги сув омбори.

7. Қашқадарёдаги сув омбори.

8. Амударёдаги сув омбори.

10. Қарши магистрал налида қурилган сув омбори.

Бош мұхаррир
Сайдулла ҲАКИМ.

ТАССИС ЭТУВЧИЛАР: ЎЗБЕКИСТОН ҲАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ, ЎЗБЕКИСТОН ОЛИИ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ (ҲАММУАССИС), ҲАЛҚ ТАЪЛИМИ ВА ФАН ХОДИМЛАРИ КАСАБА УЮШМАСИ МАРКАЗИИ ҚУМІТАСИ ҲАМДА ЎЗБЕКИСТОН ПЕДАГОГИКА ЖАМИЯТИ

МАНЗИЛГОҲИМИЗ:

МАТБУОТЧИЛАР КУЧASI, 32.

700083, Тошкент,

ТЕЛЕФОНЛАР: месъул секретарь — 32-54-17, хатлор ва оммавий ишлар бўйими — 32-55-58, 52-35.

ИНДЕКС: 64595.

Рўйхатдан ўтиши тартиби № 000040. Буюртма Г—133. 10000 нусхада босилди, ҳаджми — 2 босма табоқ. Офсет усулida босилган, юзоз бичими А—2. Босишга тошириш вақти 20.00. 1993 йил, 24 июль.

Босишга тошириш 20.00.